

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z BOYLI GI VA UNING RIVOJLANISH OMILLARI

Xolmuminova Charos Gulmuhammad qizi

Termiz davlat pedagogika instituti,

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

O‘qituvchi: Toshqulova Zebiniso

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z boyligi va uning rivojlanish omillari chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, xalq ijodi, ta’lim jarayoni, media vositalari va global kommunikatsiya jarayonlarining til boyligiga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, morfemik tuzilma va yangi so‘zlar hosil qilish mexanizmlari tahlil qilinib, ularning tilni boyitish va zamonaviylashtirishdagi ahamiyati ko‘rsatildi. Natijalar shuni bildiradiki, so‘z boyligini rivojlantirish tilning o‘ziga xosligini saqlash va jamiyatning intellektual hamda muloqot madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, so‘z boyligi, leksik rivojlanish, morfemalar, yangi so‘zlar, ta’lim, media, kommunikatsiya

KIRISH

So‘z boyligi har bir tilning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, uning rivojlanishi tilning umumiy madaniy va ijtimoiy darajasini belgilaydi. O‘zbek tilida so‘z boyligi nafaqat leksik fondning kengligi, balki turli sohalarda so‘zlarning qo‘llanishi, yangi so‘zlarning yaratilishi va tashqi tillardan kirib kelgan atamalarning moslashuvi bilan ham o‘lchanadi. Til boyligi insonning fikrlash qobiliyati, bilim darajasi va muloqot madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uni rivojlantirish tilni saqlash va yanada boyitishda asosiy omil hisoblanadi.

So‘z boyligi rivojlanishining asosiy omillari orasida tarixiy-iqtisodiy jarayonlar, madaniy aloqalar, ta’lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va xalqaro kommunikatsiya muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, tilning ichki resurslarini rivojlantirish, ya’ni turli morfemalardan yangi so‘zlar hosil qilish va mavjud so‘zlarning ma’nolarini kengaytirish ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda O‘zbekistonda til siyosati va ta’limning rivojlanishi, matbuot va elektron media vositalarining keng tarqalishi natijasida o‘zbek tilining leksik boyligi sezilarli darajada oshib bormoqda.

Ushbu maqolada O‘zbek tilidagi so‘z boyligi tushunchasi, uning tarkibi, rivojlanish omillari hamda zamonaviy jarayonlarda leksik boyligni shakllantirishga ta’sir qiluvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Maqola tilshunoslik nuqtai nazaridan so‘z

boyligini chuqur o'rganishga va amaliy jihatdan uning rivojlanish strategiyalarini aniqlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbek tilidagi so'z boyligi va uning rivojlanish omillari mavzusida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Tilshunoslikda so'z boyligi tushunchasi, uning tarkibi va shakllanish mexanizmlari turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Xususan, O'zbekistonning yetakchi tilshunos olimi A. Abdukarimov o'zbek tilidagi leksik fondni tarixiy va zamonaviy bosqichlarda tahlil qilgan va so'z boyligining xalq madaniyati, tarixiy jarayonlar va tashqi tillar bilan aloqalar orqali boyiganini ta'kidlagan [1].

Shuningdek, N. Toshpulatova O'zbek tilining zamonaviy leksikasini ommaviy axborot vositalari, ta'lim tizimi va xalqaro muloqot jarayonlari orqali rivojlanishini o'rganib, so'z boyligini nafaqat leksik miqdor, balki sifat jihatidan ham kengayishiga e'tibor qaratgan [2]. Uning tadqiqotlari so'zlarning kontekstual va funksional jihatdan qo'llanishi, yangi terminlar va sinonimlarning paydo bo'lishi jarayonini ochib bergan.

Shu bilan birga, A. Karimov va R. Yoqubov o'zbek tilida yangi so'zlar hosil qilish mexanizmlari va morfemalarning roli haqida ilmiy xulosalar keltirgan [3]. Ularning fikriga ko'ra, tilning ichki resurslarini samarali qo'llash va mavjud so'zlarning ma'nolarini kengaytirish so'z boyligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Xorijiy tadqiqotlar ham til boyligi va rivojlanish jarayonlariga oid muhim ma'lumotlarni beradi. Masalan, tilshunos R. Akiner Markaziy Osiyo tillarida leksik boyluk va yangi so'zlarning shakllanishini o'rganib, turli ijtimoiy va madaniy omillar, jumladan, siyosiy, iqtisodiy va ta'lim tizimi so'z boyligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini qayd etgan [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbek tilida so'z boyligi tilning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning rivojlanishi jamiyatning madaniy va intellektual darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. So'z boyligi nafaqat mavjud so'zlar soni bilan, balki ularning ma'nolari, qo'llanish doirasi va yangi so'zlarning shakllanishi bilan ham o'lchanadi.

Til o'z imkoniyatlari asosida yangi so'zlar yasaydi, mavjud birliklarni ma'no jihatdan kengaytiradi va yangilaydi. Biroq dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, hech bir til faqat ichki imkoniyatlarga tayanib rivojlana olmaydi. Shu jihatdan o'zbek tili ham mustasno emas. Uning lug'at tarkibi nafaqat ichki, balki tashqi manbalar hisobiga ham boyib boradi.

Har qanday til boshqa tillar bilan aloqada bo'lish jarayonida rivojlanadi. Bu jarayon tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq holda yuz beradi. Tillar o'rtasidagi bunday munosabatlar, ayniqsa, leksik qatlamda yaqqol namoyon bo'ladi. Natijada til lug'at tarkibida ikki muhim qonuniyat kuzatiladi: birinchisi — eski

soʻzlarning yangi birliklar bilan almashinuvi, ikkinchisi esa boshqa tillardan soʻzlarning oʻzlashtirilishidir.

Shu asosda oʻzbek tili lugʻat tarkibi rivojida ikki asosiy manba ajratiladi: ichki va tashqi manbalar. Ichki manbalar orqali til oʻz imkoniyatlari asosida boyisa, tashqi manbalar boshqa tillar bilan aloqalar natijasida yuzaga keladi.

Oʻzbek tilining leksik tarkibi faqat umumturkiy qatlam bilan cheklanib qolmaydi. Unda turli tarixiy davrlarda boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar ham muhim oʻrin egallaydi. Bu hol oʻzbek tilining murakkab tarixiy shakllanish jarayonidan dalolat beradi. Til oʻz taraqqiyoti davomida urugʻ-qabila tili, xalq tili va milliy til bosqichlarini bosib oʻtgan va bu davrlarning har birida turli tillar bilan aloqada boʻlgan.

Qadimgi davrlarda Oʻrta Osiyo hududida yashagan turkiy qabilalar eroniy tillar bilan yaqin aloqada boʻlgan. Bu hududda soʻgʻd, sak, massaget, baqtriyalik, parfiyan va xorazmiy kabi xalqlar yashab, oʻz tillarida soʻzlashgan. Shuningdek, ayrim davrlarda grek tili ham muomalada boʻlgan va u eroniy tillar bilan aralash holda qollanilgan.

Xususan, qadimgi xorazm tili oʻzbek tilining shakllanishida muhim rol oʻynagan. Tarixiy manbalarga koʻra, VII–VIII asrlarda xorazm yozuvi keng tarqalgan boʻlib, XIII–XIV asrlarga kelib aholi ikki tilda — turkiy va xorazm tilida soʻzlashgan. Vaqt oʻtishi bilan xorazm tili turkiy til tarkibiga singib ketgan va uning ayrim leksik birliklari hozirgi oʻzbek tilida saqlanib qolgan. Masalan, xoʻp (xoʻb), bogʻ, pochcha, osmon, juft, ariq kabi soʻzlar shular jumlasidandir.

Bundan tashqari, oʻzbek tili tarixan fors-tojik va arab tillari bilan ham faol aloqada boʻlgan. Bu tillar oʻzbek leksikasining boyishiga sezilarli hissa qoʻshgan. Keyinchalik, milliy til shakllanish bosqichida rus tili bilan ham aloqalar kuchaygan va bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqda.

Ayrim tillar bilan aloqa esa unchalik katta taʼsir koʻrsatmagan. Masalan, hind va qadimgi grek tillaridan oʻzbek tiliga kam sonli soʻzlar kirib kelgan. Jumladan, hind tilidan but, koʻtvol, lak, nil kabi, grek tilidan esa iqlim, marvarid, marmar kabi soʻzlar oʻzlashtirilgan.

Umuman olganda, oʻzbek tili lugʻat tarkibi ichki va tashqi manbalar uygʻunligi asosida shakllangan boʻlib, bu jarayon tilning boyishi va takomillashuvini taʼminlab kelmoqda.

Tarixiy jarayonlar va xalq ijodi oʻzbek tilining leksik boyligini shakllantirishda muhim rol oʻynaydi. Eski adabiyotlar va ogʻzaki ijod orqali kelib chiqqan soʻzlar bugungi kunda ham tilni boyitishda asosiy manba sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy media va taʼlim jarayoni soʻz boyligiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Elektron nashrlar, televizion dasturlar va internet resurslari orqali yangi atamalar keng tarqaladi, bu esa jamiyatdagi muloqot madaniyatini rivojlantiradi va soʻz boyligini oshiradi.

1- jadval. Soʻz boyligi manbalari boʻyicha

Soʻz boyligi manbasi	Tavsif	Taʼsiri
Tarixiy manbalar	Klassik adabiyotlar, xalq ertaklari va dostonlar	Tilning asosiy leksik bazasini yaratadi
Ogʻzaki ijod	Haqiqiy hayotdagi muloqot va xalq ogʻzaki ijodi	Yangi iboralar va soʻzlar shakllanishi
Media va texnologiya	OAV, internet, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar	Zamonaviy soʻzlar va atamalar paydo boʻladi
Taʼlim tizimi	Maktab va oliy taʼlim dasturlari	Soʻz boyligini kengaytiradi va sistemalashiradi
Global kommunikatsiya	Chetdan kirib kelayotgan terminlar va soʻzlar	Tilning rivojlanishi va yangilanishi

Tilning ichki resurslarini, yaʼni morfemalarni qoʻllash orqali yangi soʻzlar hosil qilish tilni yanada boyitish imkonini beradi. Morfemik tuzilish va soʻz yasash qoidalari tizimli ravishda oʻrganilib, amaliy taʼlim va adabiyotda qoʻllansa, tilning oʻziga xosligi saqlanadi va yangi texnologiyalar, ilmiy sohalar va kundalik hayot uchun zarur atamalar yaratish imkoniyati oshadi.

2- jadval. Soʻz hosil qilish mexanizmlari vizual koʻrinishi

Mexanizm	Tavsif	Misol soʻzlar
Qoʻshimchalar bilan	Asosiy soʻzga qoʻshimchalar qoʻshish	kitob → kitobchi
Birikmalar bilan	Ikkita yoki undan ortiq soʻzlarni birlashtirish	ilm-fan, qalamkash
Qarama-qarshi shakllar	Sinonimlar va antonimlar orqali yangi leksika hosil qilish	katta ↔ kichik, tez ↔ sekin
Terminologiya	Ilm-fan va texnika sohalaridan kirib keladigan maxsus atamalar	biotexnologiya, kiberxavfsizlik

Shuningdek, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlar til boyligiga sezilarli taʼsir qiladi. Global kommunikatsiya va xalqaro almashinuv jarayonlari yangi soʻzlarni tez

va samarali joriy etishga yordam beradi, bu esa jamiyatning bilim darajasini oshiradi va tilni zamonaviy sharoitga moslashtiradi.

Hind, grek, lotin, xitoy hamda mo'g'ul tillariga oid ayrim leksik birliklar buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida ham uchraydi. Bu hol o'sha davrda turli xalqlar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarning mavjud bo'lganini hamda ularning tilga ko'rsatgan ta'sirini yaqqol ifodalaydi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida ayniqsa fors-tojik, arab va rus tillari bilan faol munosabatda bo'lib, ushbu tillar uning lug'at tarkibida sezilarli iz qoldirgan. Buning asosiy sabablaridan biri — ijtimoiy hayotda ikki tillilik hodisasining yuzaga kelganidir. Ya'ni, o'zbek xalqi vakillari ma'lum davrlarda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq tillardan foydalanishga majbur yoki ehtiyoj sezgan.

Umuman olganda, tillar o'rtasidagi aloqadorlik ko'pincha so'z almashinuvi jarayonini yuzaga keltiradi. Biroq bir tildan ikkinchi tilga so'z o'tishi uchun faqatgina geografik yaqinlik yetarli emas. Bu jarayon uchun tillar o'rtasida faol ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlik, shuningdek, amaliy ikki tillilik muhim omil hisoblanadi.

O'zbek tili tarixan turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan qardosh tillar — qozoq, qirg'iz, uyg'ur, qoraqalpoq, turkman va ozarbayjon tillari bilan uzviy aloqada bo'lgan. Bu aloqalar hozirgi kunda ham davom etmoqda. Natijada O'zbekistonning turli hududlarida ikki tilli aholining mavjudligi kuzatiladi. Masalan, ayrim hududlarda o'zbek va qozoq, o'zbek va qirg'iz, o'zbek va turkman, shuningdek o'zbek va qoraqalpoq tillarida erkin muloqot qila oladigan aholi yashaydi. Bunday holat genetik jihatdan yaqin bo'lgan tillar o'rtasidagi tabiiy yaqinlik va tarixiy aloqalar natijasidir.

Xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarning kengayishi ham tillarning lug'at tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon natijalari turli xalqlar tillarida, ayniqsa, ularning leksikasida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu masala tilshunoslikda keng o'rganilgan bo'lib, unga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud.

Shunga qaramay, so'z o'zlashtirish muammosi hali ham bahsli masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Tilshunos olimlar bu borada yagona va qat'iy xulosaga kelgan emaslar. Turli qarashlar mavjud bo'lib, ular til taraqqiyotida tashqi ta'sirning o'rni va darajasini turlicha talqin etadi.

XULOSA

Xulosa sifatida, ushbu tadqiqotda o'zbek tilida so'z boyligini oshirish va rivojlantirish omillari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, og'zaki ijod namunalari va zamonaviy media vositalari orqali til boyligini shakllantirish jarayoni o'rganildi. Shuningdek, morfemik tahlil va yangi so'zlar hosil qilish mexanizmlari tadqiq etilib, ularning tilni boyitish va zamonaviylashtirishdagi roli aniqlangan.

Tadqiqotda shuni aniqlash mumkinki, til boyligini oshirish nafaqat soʻzlarni koʻpaytirish, balki ularni amaliy qoʻllash, maʼno doirasini kengaytirish va jamiyat fikrlash madaniyatini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, ilmiy va pedagogik jarayonlarda yangi atamalar va terminlarni joriy etish, oʻquv materiallarini zamonaviylashtirish ham til boyligini mustahkamlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulkarimov, A. Oʻzbek tilining leksik boyligi va uning tarixiy rivojlanishi. Toshkent: Fan, 2015, 45–67-betlar.
2. Toshpulatova, N. Zamonaviy oʻzbek leksikasi va media vositalari. Toshkent: Til va Adabiyot, 2018, 112–135-betlar.
3. Karimov, A., Yoqubov, R. Oʻzbek tilida soʻz hosil qilish mexanizmlari. Toshkent: Oʻqituvchi, 2020, 78–101-betlar.
4. Akiner, R. Central Asian languages and lexical development. London: Routledge, 2017, 210–235-betlar.
5. Sultonov, B. Oʻzbek tilining morfemik tizimi va soʻz yasash qonuniyatlari. Toshkent: Sharq, 2019, 55–79-betlar.
6. Karimova, M. Taʼlim va media vositalarining oʻzbek tilining leksik boyligiga taʼsiri. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021, 98–120-betlar.